

K.RAXMANOVTIŇ PROZALIQ SHIĞARMALARINDA TEŇLES EKI KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLER

Ulbosın Jańabaeva

Qoraqalpoğiston Respublikasi Kegeyli tumani 14-sonli umumtalim maktabi qoraqalpoq tili va adabiyoti fani oqituvchisi

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq materialların analizlep qaraǵanımda, onda quramalı qurılısqa iye frazeologizmler ushırasadı. Bunday dúzilistegi frazeologizmlerdi G.Aynazarova óz miynetinde teńles eki komponentli frazeologizmlerge kirgizedi [1.18]. Bunday frazeologizmler folklorda, kórkem shıǵarmalarda, awızeki sóylewde jiyi qollanıladı. Olar qospa gáp formasında bolǵanı menen, bir leksika-grammatikalıq pútinlikti qurap keledi. Avtor qaraqalpaq tilindegi bay frazeologiyalıq sóz dizbeklerin strukturalıq jaqtan bir bólekten hám teńdey eki bólekten turatuǵın túrlerge ajratıp úyrenedi. Qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq materialların qarastırǵanımda olardıń hár qıylı dúzilmeler sıpatında kózge taslanatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Máselen, dúzilisi jaǵınan bir bólekten turatuǵın frazeologizmler: qası-qabaǵına qaraw, awzı-awzına tiymew, kózdiń qarashıǵınday saqlaw, betine kelmew, awzı jeńil, iyt ólgen jer, júrek jutqan, eki sózli, h.t.b. Frazeologizmlerdiń ishinde quramalı dúziliske iye bolǵan teńdey eki bólekten turatuǵın dúzilmeler de kóplep ushırasadı. Teńles eki komponentli frazeologizmler, kóbinese teńdey baylanısqa eki komponentten turadı. Bul komponentler simmetriyalı dúzilmeden quralǵan. Simmetriyalı dúzilme hár komponenttiń sáykes aǵzalarınıń bir-biri menen fonetikalıq, grammatikalıq, semantikalıq jaqtan sáykes keliwi arqalı dóreledi. Teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń tábiyatına tán usınday ózgeshelikler olardıń komponentleriniń tutaslıǵı, uyqasın támiyinleydi: *Aǵam barda, arqam tamda; aytqanı aytqan, degeni degen bolıp; asarın asap, jasarın jasaw; attan tússe de, erden túspew; barmaǵan tesigi, kirmegen esigi qalmaw; bas qattı ma, tas qattı ma; bir tapqanı, bir tapqanına jetpew; boları bolıp, boyawı sińiw; quda da jay, qudaǵay da jay; esikten tórge, tórden esikke; hám uri, hám ústem; usharın jel, qonarın say biliw hám t.b.*

K.Raxmanovtiń prozalıq shıǵarmalarında kúshli ekspressiyaǵa iye teńles eki komponentli frazeologizmlerdi ushıratamız. Avtor olardı shıǵarma qaharmanlarına sıpatlama beriwde, olardıń hár qıylı psixologiyalıq halatların súwretlewde, háreket hám qubılıslardı ashıp kórsetiwde jumsaydı. Mısalı:

Aytqanı-aytqan, degeni degen bolıp, tilin salaqlatıp úyrenip qalǵan Ulperige jańaǵı eki adamnıń da isin pitkermegeni úlken soqqı bolıp tiydi [3.17].

Jol boyınsha óz oyları menen bánt hayal tis jarmadı, qasındaǵı adam awzın ashpasa Sherniyaz da “**kelse bes, kelmese on bes**” degendey etip annan-mınnan gáp taba bermeydi [3.43].

Endi Sherniyazdı payda sherik etken menen ilaj joq, **bolar is bolıp, boyawı sińip** ketken [3.135].

Aǵam barda, arqam tamda dep isenip júrip edim, qápelimde ala pasırqı bola qaldı,-dedi Sherniyaz [3.140].

Asarımdı asap, jasarımdı jasasam eken-aw, ele! [3.142].

Tıńlaytuǵın aqıl, tigistiń ádibin qaytarǵanday áste-aqırın, jatıq shıqqanı maqul, ol ushın **jeti ólshep, bir kesiw** kerek [3.155].

Bilmeydi. **Aqılı hayran, kókiregi wayran** [3.156].

Bul mısallardaǵı *aytqanı-aytqan, degeni degen bolıw*–“sózın maqullata alıw”, *kelse bes, kelmese on bes*–“qalay bolsa, solay, parıqsız”, *bolar is bolıp, boyawı sińiw*–“endi kesh, ózgeriwge bolmaydı”, *aǵam barda, arqam tamda*–“ǵamxorlıq etetuǵın adamı bolıw”, *asarın asap, jasarın jasaw*–uzaq ómir súrdi, qartaydı”, *jeti ólshep, bir kesiw*–“puqta, óz isine pısıq bolıw”, *aqılı hayran, kókiregi wayran* – “hayran bolıw, albirap qalıw” degen mánilerdi bildirip kelgen.

El bar, xalıq bar, húkimettiń zańı bar [3.182].

Siz **aq deseńiz aq, qara deseńiz qara** bolayın dep tur, Ayparsha apa! [3.182].

Olar **hám urı, hám ústem** bolǵısı kelgen shıǵar [3.210].

Tek, soǵan bek bolsa boldı, basqa qanday ángime bolsa da **aytıwǵa awzı, tıńlawǵa qulaǵı** tayın [3.249].

Meniń de, **bir ayaǵım tórde, bir ayaǵım görde** [3.287].

Al, basqa arzan lázzet, kewildiń **há dese, má dep** bas iyiwi, bir ushırasqannan bir-birine jabısıp qalıw bul muhabbat emes, pániy dúnyanıń baxıtsızlıǵı bul! [3.343].

“**Men ne deymen, qobızım ne deydi**”,-dep kekesinli kúldi vrach [3.361].

Bul mısallardaǵı *el bar, xalıq bar*–“hámme bar, xalıq bar”, *aq degeni aq, qara degeni qara*–“aytqanı bolıw, maqullaw”, *hám urı, hám ústem*–“urısıw, jánjellesiw”, *aytıwǵa awzı, tıńlawǵa qulaǵı tayın*–“sózdi hámme waqıt tıńlaytuǵın adam”, bir *ayaǵı tórde, bir ayaǵı görde*–“ábden qartayǵan adam”, *há dese, má dew*–“qarsı sóylew, urısıw, baqırıw”, *men ne deymen, qobızım ne deydi*–“túsinbedi, uqpadı, bilmedi” degen mánilerdi bildirip keledi.

Kim ǵamxorlıq etedi, kimniń shalǵayına asılıp, kimniń **otı menen kirip, kúli menen shıǵadı?** [3.389].

Mal soyǵalı jaman emes ǵoy, **qazan da may, tabaqta may** degendey [4.3].

“Iyt semirse iyesin qabadı”, qaptı ğoy, tislewge qaradı ğoy, neshshe jıldan berli úndemey tislep kiyatırǵan eken, bunı Japaq **etinen ótip, súyegine taqalǵanda** bilip otır-aw [4.94].

Áwel **ańǵısın ańlap, tıńǵısın tıńlap**, óyer-búyerin qasıp degendey... [4.95].

Sen sóylespeyseń, sen ushın kim sóylesedi?-dep ashıwlandı Rámetulla. Ya televizordan ayttıramız ba? **Awızdan aq iyt te kirip, qara iyt te shıǵadı**-ğoy [4.87].

Bul mısallarda *otı menen kirip, kúli menen shıǵıw*–“xızmet etiw”, *qazan da may, tabaqta may*–“molshılıq, hámme nárese jeterli bolıw”, *etinen ótip, súyegine taqalǵanda*–“shıdamı tawsılıw”, *ańǵısın ańlap, tıńǵısın tıńlap*–“oyın bildi, sezdi”, *awızınan aq iyt te kirip, qara iyt te shıǵadı*–“jónsiz sóleydi, urıadı” degen mánilerde qollanıladı.

Sonsha jıl **sırtım pútin, ishım tútin** bolıp shıdap kiyatır edim [4.84].

Vladimir **jerden jeti qoyan, aspannan altı qırǵawıl tapqanday** kabinetten pálpellewi menen shıqtı [4.109].

Neshshe jıllardan berli klientlerge xızmet etiwge sheber bolıp qalǵan oficiantkalar **qolına-qolı, ayaǵına-ayaǵı tiymey** zır juwırıp júr [4.138].

Qoy, olar bilimi, aqılı artıq adamlar, júrer jolın erteden tanıǵan, jol kóp, solardıń eń abzalın tańlaǵan, sol jolı usınday sarayǵa jetkergen, astına mashına mingizgen, basına dáwlet qusın qondırǵan, **ishkeni aldında, ishpegeni artında** turǵan [4.152].

Sırtı jiltıraq, ishi qaltıraq degendey... sup-sulıw kósheniń kimgе keregi bar? [4.166].

Bul mısallarda *sırtım pútin, ishım tútin*–“qapa, ómirден túnilgen”, *jerden jeti qoyan, aspannan altı qırǵawıl tapqanday*–“qattı quwanıw”, *qolına-qolı, ayaǵına-ayaǵı tiymey*–“bánt boldı”, *ishkeni aldında, ishpegeni artında*–“hámme nársesi jetkilikli”, *sırtı jiltıraq, ishi qaltıraq*–“jaramsız nárese” degen mánilerdi bildiredi.

Bul teńles eki komponentli frazeologizmler mánilik jaqtan da, dúzilislik jaǵınan da hár qıylı bolıp, shıǵarmanıń tilin bayıtıwǵa, sózsiz, óz tásirin tiygizip tur.

Solay etip, K.Raxmanov prozalıq shıǵarmalarında frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń barlıq túrlerin sheber paydalana bilgen ***hám házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiwine, onıń leksikasınıń tolıqtırılıwında qollanılgan frazeologizmlerdiń hámmesi derlik házirgi qaraqalpaq ádebiy tili leksikasınan orın alıp, onıń belgili bir qatlamın quraydı.***

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2005.

2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2018.
3. Рахманов К. Ақыбет. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993.
4. Рахманов К. Пайғамбар жасындағы күйеу. Нөкис, «Билим», 2010.